

Юрій ШАПОВАЛ,
професор, доктор історичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень Національної Академії Наук України (Київ)

Голодомор і репресії в Україні (1932-1934 роки)

Ні в часи Президента України Леоніда Кравчука (1991-1994), ні в часи Леоніда Кучми (1994-2004) не було оприлюднено стільки недоступних раніше документів про Голодомор, як в період перебування при владі Віктора Ющенка (2005-2010). Хоча традиція дослідження трагедії голоду в Україні почала складатись і закріплюватись до запровадження інституту президентства, ще в період існування Компартії України. У 1990 році вийшов друком збірник документів «Голод 1932-1933 років в Україні очима істориків, мовою документів».¹ У другій його частині вперше були надруковані унікальні і принципово важливі партійні документи, що стосувалися Голодомору.

Влітку 2006 року було розсекречено низку джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Вони стосуються голоду 1932-1933 років і доступ до них був довгий час неможливий. Частину цих документів і матеріалів було вміщено у науково-документальному виданні «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД», що витримало два видання.² У 2008 році процес розсекречування було продовжено і цього разу він охопив джерела ГПУ, що переважно відбивають діяльність іноземних дипломатичних представництв в УСРР, стосуються директивних і деяких оперативних чекістських документів.

Ситуація на селі, вимоги партійно-державних структур і зусилля ГПУ по їх реалізації, дії влади по приховуванню інформації про суть і масштаби Голодомору, настрої населення і здійснювані репресивні заходи – про все це можна знайти інформації у розсекречених джерелах.

Згадані та інші архівні джерела дають підстави говорити про зв'язок Голодомору в Україні з репресивною політикою сталінського режиму. Понад те, цей режим використав ситуацію із голодом, щоб значно посилити свою репресивну активність у наступні роки. Саме про це йтиметься у статті.

Чекісти мобілізуються

У листопаді 1931 року в одному з документів Генерального консульства Німеччини у Харкові було зазначено: «...Міцною рукою партії і водночас урядовим органом є державна поліція, яку в Україні досі очолював енергійний Балицький, якого цього року скерували до Москви на посаду одного із заступників

¹ Див.: «Голод 1932-1933 років в Україні очима істориків, мовою документів». Київ, Політвидав України, 1990.

² Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ, ВД «Стилос», 2007; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ, ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

Менжинського. Його наступник Реденс, родом із Галичини, досі був мало помітний. ГПУ з не меншим запалом, ніж в минулі роки, намагалося і впродовж останнього року захищати безпеку держави методами, які воно вважає правильними і випробуваними, передовсім, безжально переслідувати і карати всі підозрілі спроби перевороту».³

Тим не менш у серпні 1932 року у листі до Лазаря Кагановича Сталін висловив невдоволення діяльністю Станіслава Реденса і запропонував скерувати в УСРР Всеволода Балицького на посаду голови ГПУ або повноважного представника ОГПУ, залишивши при цьому його заступником голови ОГПУ СРСР.⁴ Проте сталінська вказівка реалізувалася поступово: 25 листопада 1932 року постановою політбюро ЦК ВКП(б) Балицького, з огляду його «великий досвід української роботи», було призначено особливо уповноваженим ОГПУ по Україні з підпорядкуванням йому Реденса і всього чекістського апарата УСРР.⁵ При цьому Балицький зобов'язувався кожні дві декади подавати до ЦК ВКП(б) коротку доповідь про роботу ГПУ УСРР.⁶ Таким чином у чекістів в Україні виникло якби два керівника – формальний (Реденс) і фактичний (Балицький). Цілком ймовірно, що останній отримав від Сталіна якісь спеціальні вказівки і рекомендації. Підтвердженням цього можуть бути записи у журналі, де фіксувались особи, яких приймав Сталін. 15 і 24 листопада Всеволод Балицький був на прийомі у вождя.⁷

Зміцнюючи чекістські структури України, Сталін не забув і про найвище політичне керівництво. Зокрема, у листі від 11 серпня 1932 року, а також в інших листах до Лазаря Кагановича містяться нищівні оцінки Станіслава Косіора, Григорія Петровського, Власа Чубаря. То ж не випадково 1932 року, крім Всеволода Балицького, в УСРР будуть скеровані відомі сталінські клевети – Вячеслав Молотов (він очолить Надзвичайну комісію по хлібозаготівлях), Лазар Каганович, Павло Постишев (спеціальним спільним рішенням 19 грудня 1932 року вони офіційно будуть призначені особливо уповноваженими ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР).⁸ Вони були покликані контролювати місцевих керівників, а фактично являли собою альтернативний місцевому центр політичної влади і впливів. Всі ці діячі були прибічниками методів тиску і апріорно виходили з того, що в Україні існує законспірований спротив, який необхідно ліквідувати за допомогою репресивних заходів.

З цього виходив і Всеволод Балицький. Він вказував своїм підлеглим на наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів,

³ Цит. за: D. Zlepko (ред.), *Der ukrainische Hunger-Holocaust*. Sonnenbühl, Verlag Helmut Wild, 1988, S. 54.

⁴ Див.: Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931-1936. Москва, «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2001, с. 274.

⁵ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. Москва, МФД, 2003, с. 340.

⁶ Там же.

⁷ Див.: На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В.Сталиным (1924-1953 гг.). Справочник. Москва, Новый хронограф, 2008, с. 79-80.

⁸ Див.: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, Видавництво політичної літератури України, 1990, с. 295.

розповсюдження петлюрівських летючок”.⁹ Він робив висновок про “безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов’язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом”.¹⁰

26 листопада 1932 року преса УСРР оприлюднила наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому підкреслювалось, що репресія є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі. Було дозволено застосовувати нещадні заходи до куркулів і всіх «класових ворогів», які зривають або гальмують успішну боротьбу за хліб. В цей час вже тривала розпочата ГПУ «масова операція по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу». Вона мала на меті «виявлення контрреволюційних центрів, що організують саботаж і зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів» і охоплювала 243 райони УСРР.¹¹

Всього за серпень-листопад 1932 року лише органами ГПУ до відповідальності було притягнуто 21 197 осіб, з яких у серпні 1932 року – 1 491 (7%), у вересні 2 526 (11,9%), у жовтні – 2 850 (13,4%), у листопаді – 14 330 (67,7%).¹² Як видно, репресивна активність чекістів значно зросла у листопаді, коли в Україні набрала оберти робота Надзвичайної комісії по вичавлюванню зерна на чолі з Вячеславом Молотовим. 32,7% репресованих були обвинувачені у розкраданні, розбазарюванні та приховуванні хліба, 30,4% - в агітації проти хлібозаготівель, а решта обвинувачень припадала на спекуляцію хлібом, на опір вивозу хліба, на дії, спрямовані проти хлібозаготівель, на критичні висловлювання проти політики влади.¹³ Найбільша частка заарештованих належала одноосібникам-середнякам. Ті, кого оголосили куркулями, скаладали 16,8% заарештованих.¹⁴

Балицький вирішує посилити репресії. 5 грудня 1932 року він видає «Оперативний наказ ГПУ УСРР № 1», яким ставить підлеглим "основне та головне завдання - нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі”.¹⁵

Для виконання цього наказу створили спеціальну Ударно-оперативну групу на чолі з заступником голови ГПУ УСРР Карлом Карлсоном. Згодом, у нагородному листі на останнього, Балицький напише: «У 1932-1933 роках тов. Карлсон особисто керував слідством у справі про контрреволюційні організації в сільському господарстві України (справа «Конденсатор-Незадовільні»). У наслідку енергійного та вмілого розгортання слідства було викрито і ліквідовано могутню контрреволюційну повстанську та шкідницьку організацію, що охоплювала своїм

⁹ Ю.І.Шаповал, В.А.Золотарьов. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. Київ, “Стилос”, 2002, с. 189.

¹⁰ Там само.

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБУ), Київ, фонд 16, опис 25 (1951 р.), справа 3, арк. 73.

¹² Див.: В. Нікольський. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932-1933 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2001, # 2, с. 484.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само, с. 480.

¹⁵ Цит. за: Ю.І.Шаповал, В.А.Золотарьов. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення, с. 189.

впливом 133 райони України. Організація нараховувала до 3000 осіб і мала свої контрреволюційні осередки у 114 колгоспах, 102 МТС, 167 районних центрах України. Контрреволюційна організація мала зв'язок із закордонним і з Московським контрреволюційним центром і діяльно готувала повстання навесні 1933 року».¹⁶

Лише з 15 листопада до 15 грудня 1932 року в рамках «операції на селі» обласні відділи ГПУ заарештували майже 16 000 осіб.¹⁷ Чекісти брали безпосередню участь у пошуках прихованого зерна. 20 грудня Балицький повідомляв, що за дві декади грудня співробітники ГПУ, уповноважені з хлібозаготівель і місцеві активісти виявили 7 000 ям, 100 «чорних» комор, в яких знайшли 11 340 тонн збіжжя.¹⁸ Водночас, за твердженням Балицького, було викрито «великі повстанські угруповання польського походження, організовані урядом УНР», заарештували колишніх членів ліквідованої більшовиками Української комуністичної партії (УКП), членів КП(б)У, студентів і викладачів київських вузів, співробітників Трактороцентру, а в колгоспах виявили 589 угруповань, що «саботували хлібоздачу та розкладали колгоспи».¹⁹

Ось як описував Балицький тодішні методи чекістів, які діяли на селі: «За останні 2-3 дні на Харківщині ми застосували нову форму впливу. Приходить до колгоспу співробітник ОГПУ в однострої і розмовляє з головою, членами правління про здавання хліба. Розмова наполеглива. У підсумку колгосп «Червоний Господар» за 2 дні підвищив хлібоздавання з 58% плану до 96%, «Нов[е] Життя» з 54% до 80% тощо. Передбачаємо, це поширити і на інші області».²⁰ Можна лише уявити характер такої «наполегливої» розмови, що, поза сумнівом, була формою погроз, тиску, шантажу. У листопаді 1932 – січні 1933 року ГПУ УСРР ліквідувало 1 208 «контрреволюційних» колгоспних угруповань.²¹ Перевірки охопили радгоспи, систему «Заготзерна», систему споживчої кооперації та ін. Всього в Україні у 1932 році лише органами ГПУ було заарештовано 63 580 осіб.²²

Отже, підтримуючи жорстку лінію влади на реквізицію збіжжя, чекісти з самого початку своїми специфічними методами забезпечували втілення її в життя. Проте це не поліпшило ситуації з хлібозаготівлями в Україні. План хлібозаготівель для УСРР скоротили. Не дивлячись на це, на 1 грудня 1932 року Україна виконала план лише на 63,1 %. Це викликало нову хвилю невдоволення у Москві.

Нова хвиля

24 січня 1933 року ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову, що передбачала кадрові зміни в більшовицькому керівництві України. На посаду другого секретаря ЦК КП(б)У було призначено Павла Постишева, діяча якому сталінське керівництво

¹⁶ Там само, с. 190.

¹⁷ ГДА СБУ, Київ, фонд 42, справа 9, аркуші 83-86.

¹⁸ Цит. за: В.Васильєв. Ціна голодного хліба // Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. Київ, Генеза, 2001, с. 54-55.

¹⁹ Там само, с. 55.

²⁰ Ю.Шаповал. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду // Там само, с. 162.

²¹ Див.: Ю.І.Шаповал, В.А.Золотарьов. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення, с. 193.

²² Див.: Мозохин О. Право на репресии: Внесудебные полномочия государственной безопасности (1918–1953) / О. Мозохин. – Жуковский–М. : Кучково поле, 2006, с. 300.

доручило шукати вихід із ситуації, що склалася у зв'язку із голодом, подолання того, що евфемістично назвали “господарські труднощі” та “прорив у сільському господарстві” УСРР. Постишев, який до початку 1937 року фактично керував Україною (при наявності слабого лідера ЦК КП(б)У Станіслава Косіора), обвинуватив в організації голоду самих українців, себто “українських націоналістів” і “петлюрівців”. Їх належало викривати та ліквідувати. Найближчим соратником Постишева у виконанні цього завдання став Всеволод Балицький, який за згаданою постановою офіційно очолив ГПУ УСРР.

7 лютого 1933 року пленум ЦК КП(б)У, що спеціально обговорював згадану московську постанову, особливо акцентував увагу на тому, що «з самого початку хлібозаготівель як центральні, обласні, так і районні керівні партійні органи були недостатньо пильні, прогледіли і вчасно не викрили маневрів класового ворога – куркуля, петлюрівця, махновця, – що проліз до колгоспів і посів у ряді колгоспів командні посади, не викрили куркульського маскування і куркульських хитрощів у боротьбі проти хлібозаготівель».²³

Як вже було зазначено, разом з Постишевим на посаду голови ГПУ УСРР повернувся Всеволод Балицький (до речі, останнього політбюро ЦК ВКП(б) затвердило лише 17 лютого, а політбюро ЦК КП(б)У - 18 лютого,²⁴ хоча Балицький вже активно працював). За оцінкою німецьких дипломатів, саме Балицький сприяв тому, що Постишев наводив порядок «залізною мітлою», а упродовж 1933 року «став центральною фігурою політичного, економічного і культурного життя і набув такого впливу, що, безсумнівно, є найвпливовішою людиною, довіреною особою Сталіна, Сталіним України».²⁵

З початком 1933 року ГПУ УСРР активізує свої дії. Цьому сприяло прийняте у січні рішення політбюро ЦК ВКП(б) про створення у політвідділах МТС і радгоспів посад заступників начальників політвідділів з політичної роботи. Це були штатні співробітники ГПУ. Наказ ОГПУ СРСР № 0017 від 25 січня 1933 року визначав їхні завдання, до яких входила боротьба з «контрреволюційними проявами» в МТС і радгоспах, виявлення «контрреволюційних і куркульських угруповань», охорона соціалістичної власності, висвітлення «політико-морального і виробничо-господарського стану МТС і радгоспів».²⁶

З одного боку, заступник начальника політвідділу МТС або радгоспу з політичної роботи був підпорядкований начальникові, а з іншого зберігав повну самостійність у оперативній роботі. Це аж занадто стимулювало репресивну активність чекістів і на це змушена була відрегувати влада. 8 травня 1933 року у спеціальній інструкції, розісланій на місця, ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР засуджували “масові невідпорядковані арешти” на селі. Підкреслювалось, що «масові арешти і репресії на селі стають явно політично шкідливими і небезпечними».²⁷

²³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, с. 371-372.

²⁴ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), фонд 1, опис 1, справа 281, аркуш 194.

²⁵ Цит. за: D. Zlepko (ред.), *Der ukrainische Hunger-Holocaust*, S. 229.

²⁶ Див.: Владимир Н. Хаустов Развитие советских органов государственной безопасности: 1917-1953 гг. // *Cahiers du Mond Russe* (Paris), 2001, 42/2-4 Avril-décembre, p. 366.

²⁷ *Ibid.*, p. 367.

6 лютого спеціальною постановою ЦК ВКП(б) хлібозаготівельну кампанію в Україні було припинено до кінця сівби.²⁸ . Із збору 1932 року з України вивезли 260,7 млн. пудів збіжжя, в тому числі з колгоспів та одноосібних господарств 217,9 млн. Лише в двох областях України (у Вінницькій і Київській) колгоспам та індивідуальним господарствам вдалося повністю впоратися з накладеними (хоча й зменшеними у жовтні 1932 року) планами хлібозаготівель²⁹ .

Отже, тепер не йшлося про вилучення зерна, а тому ГПУ дещо змінює акценти. 13 лютого 1933 року Балицький видав наказ № 2 "Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ГПУ УСРР", в якому констатовалося, що «аналіз ліквідованих справ говорить за те, що у даному випадку ми зустрілись з єдиним, ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої «Української незалежної республіки». При цьому він поставив перед ГПУ УСРР «найближче основне та головне завдання... - забезпечення весняної сівби».³⁰

Для виконання цього наказу районні відділи ГПУ розвантажувалися від «малоперспективних справ», а їм на допомогу відряджались співробітники облвідділів ГПУ. Причому до районів, у яких нібито діяли «повстанці та шпигуни», надсилалися співробітники особливих відділів, до промислових районів з великими радгоспами - співробітники економічних відділів, до всіх інших - співробітники секретно-політичних відділів.

Крім інших органів, на селі активно діяли оперативні «трійки», створені ще під час політики розкуркулення. До складу цих «трійок» входили секретар райкому партії, уповноважений ЦК КП(б)У і начальник районного ГПУ. В діях цих «трійок» виявилось стільки порушень і свавілля, що про це вголос змушені були сказати самі партійні вожді. Наприклад, Павло Постишев у доповіді на XII з'їзді КП(б)У у 1934 році цитував (під сміх делегатів!) витяг з одного з протоколів «трійки» Новоград-Волинського району: «Голову споживкооперації Майстра зняти і віддати під суд. Доручити Кондратьєву обрати нового голову, а начальнику міліції оформити віддання під суд. Голову сільради зняти і віддати під суд. Членам сільради і всім сільським організаціям оголосити сувору догану через пресу. Колгосп № 2 позбавити права діставати всякі пільги. Розпустити бюро осередку».³¹

На початку 1933 року було оголошено про викриття «контрреволюційної організації у сільському господарстві УСРР». Її швидко зв'язали з «контрреволюційними організаціями» у Москві, Ростові та Мінську. До цієї міфічної організації зарахували: агронома київського «Облтрактора» Т.Беляєва, головного редактора Всеукраїнського інституту заочної сільськогосподарської освіти А.Головка, агронома "Укрочтрактороцентру" А.Гончаренка, агронома планового сектору Наркомзему СРСР Ф.Кияшка, референта Одеського обласного зерноуправління О.Маньківського, завідувача групою Дніпропетровського

²⁸ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, с. 349.

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 145; там само, спр. 281, арк. 201.

³⁰ Архів Управління внутрішніх справ Харківської області, фонд 48, опис 1, спр. 1, т. 3, арк. 3-4.

³¹ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Доповіді і резолюції. – Харків: Партійне видавництво ЦК КП(б)У, 1934, с. 101.

“Облтрактора” І.Пасічника, старшого референта планового управління Наркомзему СРСР С.Фоменка, науковця Одеського селекційного інституту І.Шабанова, агрономів Укртрактороцентра І.Бабака, І.Зінченка, О.Пономаренка та І.Родзевича.

У Москві заарештованих українських фахівців "вписали" ще й до загальносоюзної контрреволюційної організації у сільському господарстві, що мала за мету “підірвати селянське господарство і викликати голод у країні”. 35 членів викритої організації на чолі з колишнім заступником Наркомзему СРСР галичанином Федором Конаром Колегія ОГПУ СРСР 11 березня 1933 року засудила на смерть, про що 12 березня повідомила газета "Правда".³²

10 березня 1933 року політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову: “Надати право розгляду справ по повстанству і контрреволюції на Україні з застосуванням вищої міри соціального захисту трійці у складі тт. Балицького, Карлсона, Леплевського”.³³ Разом із Постишевим Балицький об’їхав голодуючі райони України та вживав на місцях рішучі та жорсткі заходи. Це дозволило йому згодом казати у вузькому колі, що його разом з Постишевим надіслали рятувати Україну, яку за його відсутності довели до загибелі.³⁴

Про те, як саме здійснювався "порятунок", голова ГПУ УСРР розповів у своєму виступі на 2-й Донецькій обласній партійній конференції у січні 1934 року. Там Всеволод Балицький заявив, що ліквідація проблем у сільському господарстві УСРР змусила “очистити радгоспи і колгоспи від чужих і ворожих нам елементів і переглянути керівні районні кадри”. За десять місяців 1933 року було “замінено міцнішими працівниками 237 секретарів райпарткомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районних контрольних комісій”.³⁵

Серйозну увагу приділяла спецслужба селу і у наступні роки. Наприклад, лише в грудні 1933 і в січні 1934 року у колгоспах України ліквідовано 85 "контрреволюційних куркульських угруповань", внаслідок чого репресовано близько 400 осіб, переважно керівних працівників.³⁶ Ще пізніше, 21 лютого 1935 року, з’явився обіжник НКВД УСРР "Про агентурну роботу по весняній сівби". Він вимагав "розставити агентурно-інформативну мережу на селі і районних закладах таким чином, щоб охопити нею всі вирішальні ділянки сівби".³⁷

16 лютого 1933 року надійшла партійно-державна директива про заборону будь-якій організації вести реєстрацію випадків опухання і смерті на ґрунті голоду, крім органів ГПУ. Сільрадам було дано розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину. У листі до Сталіна 15 березня 1933 року Станіслав Косіор не лише дозволив собі жакливу констатацію, мовляв, «голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму»,³⁸ а й констатував, що відомості про голод, що надходять від обкомів партії і від від ГПУ «вкрай суперечливі».³⁹

³² Див.: Ю.І.Шаповал. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, Наукова думка, 1993, с. 106-107.

³³ Сталинское политбюро в 30-е годы. Сборник документов. Москва, РОССПЭН, 1995, с. 63.

³⁴ ГДА СБУ, Одеса, справа 25468, том 1, аркуш 48.

³⁵ В.Васильев 30-е годы на Украине // Коммунист, 1990, № 17, с. 78.

³⁶ Див.: Ю.І.Шаповал, В.А.Золотарьов. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення, с. 227.

³⁷ ГДА СБУ, Київ, Колекція друкованих видань, справа 668, аркуш 221 (зворот).

³⁸ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, с. 443.

³⁹ Там само, с. 441

ГПУ УСРР також вживало рішучих заходів щодо запобігання масових виїздів селян за межі України за хлібом. 22 січня 1933 року Сталін і Молотов надіслали партійним і радянським органам директиву «Про відвернення масового виїзду голодуючих селян України і Північного Кавказу». В ній підкреслювалось, що міграційні процеси, що розпочалися внаслідок голоду серед селян, організовані "ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації "через селян" у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади".

У зв'язку з цим наказувалось органам влади і ГПУ УСРР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян у інші райони. Відповідні вказівки було дано транспортним відділам ОГПУ СРСР.⁴⁰

Після рішення центральної влади, 23 січня 1933 року ЦК КП(б)У і уряд УРСР видали заборону селянам без дозволу покидати кордони УРСР. З осені 1932 і взимку 1933 року діяли так звані харчові блокади кордонів України, що були організовані з використанням внутрішніх військ і міліції. Вони перешкоджали виїзду селян, а значить і поширенню інформації про голод. При цьому був неможливий і продуктовий "реверс", себто приватним особам не дозволялося ввозити без дозволу держави продукти з Росії та Білорусії в Україну. Режим перетворив Україну на своєрідне голодне гетто. Цього не було зроблено із жодною тодішньою республікою СРСР.

Другим після села вузловим напрямком дій чекістів у 1933 -1934 роках стали зусилля по приборканню "українізованої" самими більшовиками України, ліквідація того україноцентричного потенціалу, який вже ніколи не повинен був відродитися. У зв'язку з цим Гергард Зімон точно зауважив: «Поруч із «війною» проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості».⁴¹

Зміна репресивних акцентів

Серйозним фактором, що радикально відрізняв ситуацію в Україні від того, що відбувалося, скажімо, в Росії або Казахстані (де втрати від голоду були дуже значними), були зміни в національній політиці. 14 грудня 1932 року Сталін разом з Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку з проведенням хлібозаготівель. Цей документ, крім іншого, вимагав "правильного проведення українізації" в Україні і за її межами, в регіонах, де компактно проживали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й іншими "контрреволюційними" елементами.⁴²

Фактично це й визначило другий вектор дій чекістів: пошуки «націоналістичної контрреволюції» не лише на селі, а й в управлінських ланках різних рівнів, серед інтелігенції. Саме у грудні 1932 року, розпочалися арешти тих, кого оголосили членами «контрреволюційної націоналістичної «Української військової організації» («УВО»), що нібито мала на меті «повалення Радянської влади шляхом збройного

⁴⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах, 1927-1939. Том 3. Конец 1930-1933. Москва, РОССПЭН, 2001, с. 634-635; ЦДАГОУ, фонд 1, опис 16, справа 9, аркуш 115-116.

⁴¹ Gerhard Simon. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkermord - Tatsachen und Kontroversen. Europäische Rundschau, 2008, Nummer 1, S. 89.

⁴² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів, с. 291–294.

повстання та встановлення в Україні фашистської диктатури".⁴³ Балицький вважав, що справа «УВО» заслуговує "на найсерйознішу увагу та потребує бойових оперативних темпів для її подальшої ліквідації та розгрому".⁴⁴

Навесні 1933 року для проведення слідства у справі "УВО" було сформовано "ударно-слідчу групу" на чолі з начальником Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Михайлом Александровським. Ударно-слідчі групи по викриттю "УВО" були створені в усіх облвідділах ГПУ. Справа «УВО» завдала нищівного удару в першу чергу по вихідцям з Галичини. Ба більше, це було справжнє полювання на галичан. Цьому сприяв наказ Всеволода Балицького: «Особливу увагу звернути на членів «УВО», які пролізли до партії та прибули з-за кордону з фіктивними партійними квитками братських компартій. Вони, як встановлено слідством, є найбільш активними організаторами підпілля, шпигунства та диверсій».⁴⁵

"УВО" з повною підставою можна назвати «гумовою організацією» до якої «додавали» так званих учасників протягом кількох наступних років. За неповними даними, лише у 1933-1934 роках по цій справі було засуджено щонайменше 148 осіб.⁴⁶

У 1933 році за прямими обвинуваченнями в організації голоду (на адресу тих, хто його, ясна річ, не організував) було розстріляно 438 осіб.⁴⁷ Проте це – лише прямі обвинувачення. Насправді кількість розстріляних осіб в Україні у 1933 р. потребує уточнення. В одному з документів ГПУ УССР, датованому 29 березня 1934 р., вказано, що у 1933 р. в Україні стратили 1 141 особу. З них за постановою ОГПУ – 474, за постановою ГПУ УСРР – 667, померло – 5 осіб⁴⁸. В іншій службовій записці від 31 березня 1934 р. вказано, що упродовж 1933 р. за постановою судової трійки при Колегії ГПУ УСРР розстріляли 805 осіб, з них по справах територіальних органів ГПУ – 615 осіб, по справах транспортних органів – 52, по справах органів міліції – 138 осіб⁴⁹. Це спростовує твердження тих, хто з якихось причин прагне применшити репресивну активність чекістів під час голоду, наприклад, твердження О.Мозохіна про те, що у 1933 р. органи ГПУ УСРР засудили до розстрілу 69 осіб⁵⁰. Хоча слід чесно визнати, що офіційна статистика дотепер не опрацьована належно не через несумління дослідників, а через те, що вона часто є суперечливою, "коригованою" і прихованою.

Звернімо увагу на те, що чекісти брали на облік і збирали інформацію про тих, хто вів хоч якісь розмови про голод в Україні. Це стало важливим завданням для ГПУ, особливо на тлі двох гучних самогубств, що мали великий резонанс в Україні та за її межами. Йдеться про самогубства письменника Миколи Хвильового і одного з

⁴³ Ю.І.Шаповал, В.А.Золотарьов. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення, с. 205.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само, с. 207.

⁴⁶ Див.: Ю.І.Шаповал Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії, с. 132.

⁴⁷ Див.: В.Нікольський Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932-1933 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2001, # 2, с. 490.

⁴⁸ Голодомор 1932-1933 років в Україні. За документами ГДА СБУ. Анотований довідник. Львів, Центр дослідження визвольного руху, 2010, с. 319.

⁴⁹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД, с. 538.

⁵⁰ О.Мозохин, Т.Гладков. Менжинский. Интеллигент с Лубянки. Москва, Яуза, Эксмо, 2005, с.432; О.Мозохин. Право на репрессии: Внезудебные полномочия государственной безопасности (1918-1953). Жуковский-Москва, Кучково поле, 2006, с. 312.

найпослідовніших adeptів політики «коренізації»/«українізації», екс-наркома освіти УСРР Миколи Скрипника (самогубства сталися відповідно у травні і у липні 1933 року).

Серед них, зокрема був літератор Борис Антоненко-Давидович. У справі, що була заведена на нього можна знайти повідомлення про його розмови, рефлексії на поточну ситуацію. Наприклад, у липні 1933 року у Будинку відпочинку літераторів у колі своїх друзів він зазначав: «Завдяки тому, що всі закордонні газети наповнені повідомленнями про страшний голод на Україні, а також про самогубства Скрипника і Хвильового – Москва вирішила замилити людям очі, кинувши українським селянам і робітникам кілька мільйонів пудів забраного у них же хліба, а українським письменникам дати пайки і організувати цей будинок відпочинку. Ненаситність і жадоба Сталіна, що знають межі – довела до того, що за цю весну вимерло на Україні близько 800 тис. осіб від голоду. Тепер партія прагне звалити провину за цю «сталінську» помилку, на якихось академіків і літераторів. Дурнота і безпорадність цих заходів очевидна всім».⁵¹

У лютому 1934 року чекісти фіксують ще одне висловлювання Антоненка-Давидовича: «...Української культури на сьогоднішній день немає, а якщо є, то це труп від української культури, оскільки вся українська інтелігенція і її культура знаходиться у вигнанні. Радвлада, щоб себе реабілітувати перед Заходом за незліченні неподобства на Україні, зокрема, за смерть чотирьох з половиною мільйонів українців від голоду, звинувачує у всьом національну політику товариша Скрипника».⁵²

Антоненко-Давидович дуже точно охарактеризував ситуацію: у 1933 році услід за селянами у поле репресивної активності ІПУ потрапляють представники управлінського апарату, української інтелігенції, особливо ті, які колись належали до інших політичних течій, партій, рухів. Це і буде нищення того україноцентричного потенціалу, про який вже йшлося і який евфемістично буде названо боротьбою із «скрипниківщиною».

Ця боротьба розпочалася фактично відразу після того, як у лютому 1933 року Миколу Скрипника призначили Головою Держплану УСРР та заступником Голови Раднаркому республіки. Новий нарком освіти Володимир Затонський невдовзі став членом Політбюро ЦК КП(б)У. Рішенням від 23 лютого 1933 року першим заступником наркома освіти було призначено Андрія Хвилю. Колишній український лівий есер, потім член партії «боротьбістів», він перейшов на службу до більшовиків і уславився боротьбою з «націонал-ухильниками» у середині 1920-х років.

24 квітня 1933 року Хвиля надіслав до Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства. Документ цей ніколи не друкувався, хоча саме у ньому чи не вперше Скрипника без зайвої дипломатії було звинувачено у тому, що він «не тільки не вів боротьбу проти... буржуазно-націоналістичної лінії у питаннях створення української наукової термінології, а й сприяв цьому викривленню партійної лінії на фронті мовознавства».

Згодом журнал «Більшовик України» вмістив велику статтю Хвилі «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті». Ця відверто погромна

⁵¹ ГДА СБУ, Київ, фонд 65, справа С-4468, том 1, аркуш 6.

⁵² Там само, аркуш 66.

публікація містила наступні висновки: “1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування термінології, спрямування української та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В Українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а навпаки, сприяв цьому».⁵³

Виходячи з цього, Хвиля вніс пропозицію припинити негайно видання всіх словників, переглянути словники і всю термінологію, провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі (себто з російською), переглянути кадри на «мовному фронті» і вигнати з цього «фронту» буржуазно-націоналістичні елементи, переглянути український правопис (він був прийнятий у 1928 році і вважався «скрипниківським»), змінити мовне оформлення Української Радянської Енциклопедії. Нарешті Хвиля пропонував «видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін».⁵⁴

В основу статті Андрій Хвиля поклав свій виступ на квітневій 1933 року нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики. Це була, власне, генеральна репетиція широкої атаки на "скрипниківщину". Вступною промовою нараду відкрив третій секретар ЦК КП(б)У Микола Попов, за твердженням якого, “ворожі, чужі, петлюрівські елементи пролізли навіть на керівні посади в окремих районах і на відповідальні ділянки національно-культурного будівництва”.⁵⁵

З доповіддю про національну політику партії в школі виступив Володимир Затонський, який, зокрема, підкреслив, що “падіння числа шкіл російської нацменшості є наслідок перекручення лінії партії”. Говорячи про “засміченість” працівників освіти “націоналістичними, класово-ворожими елементами”, Затонський прямо назвав відповідальних: “...Ці націоналістичні елементи могли так широко провадити свою діяльність тому, що їм допомагали деякі вказівки самого Наркомосу”.⁵⁶

До політико-ідеологічної лінії у “викритті” Скрипника ще з початку 1933 року було додано, сказати б, і кримінальний аспект. ГПУ УСРР сповістило, що до «Української військової організації» належали близькі до Скрипника діячі, такі, як професор Харківського інституту профосвіти Олександр Бадан-Яворенко, помічник вченого секретаря Наркомосу УСРР Михайло Ерстенюк та інші.

Такого роду сфабриковані ГПУ матеріали й стали в руках Павла Постишева “зброєю”, з якою він розпочав на пленумі ЦК КП(б)У 8-11 червня 1933 року

⁵³ А.Хвиля. Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України, 1933, № 7-8, с. 55.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Народа з питань національної політики партії // Вісті ВУЦВК, 1933, 1 травня.

⁵⁶ Там само.

вирішальну фазу боротьби проти Скрипника. Виступ останнього не задовольнив Постишева, адже, за його словами, “та ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник, – я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України, – виявилася найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами... Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти”.⁵⁷ Тобто Постишев вимагав, щоб Скрипник себе обмовляв, розповідав про те, як він сам займався розстановкою “шкідників”, а відтак і займався “шкідництвом”.

17 і 26 червня, 5 і 7 липня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У розглядало варіанти документа Миколи Скрипника, в якому він повинен був “викривати” власні помилки. Всі варіанти було визнано незадовільними. 7 липня 1933 року ухвалили таке рішення:

“Зважаючи на те:

1. Що тов. Скрипник не виконав взятого на себе зобов’язання подати в ЦК короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою для опублікування в пресі.

2. Що поданий ним документ не відповідає вимогам ЦК і ігнорує ряд даних т. Скрипнику ЦК вказівок – визнати за потрібне вивести т. Скрипника з Політбюро ЦК КП(б)У. Поставити цю постанову на затвердження пленуму ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б)”.⁵⁸

Скрипник зрозумів, що його загнали у глухий кут, а тому, коли почалося обговорення його листа, пішов із засідання. Того самого 7 липня він застрелився у своєму робочому кабінеті. На самогубство Скрипника із еміграції відгукнувся Володимир Винниченко. 12 липня 1933 року у своїх записках “Думки про себе на тім світі” він, зокрема, написав: “Скрипник одібрав собі життя... 1) для того, щоб звернути увагу можновладців – товаришів на небезпеку для комунізму від того напрямку нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закричати проти бруталності, дурноляпства, нахабства, лицемірства, непослідовності й керівництва “в новому курсі нацполітики”. 3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести їм, що його політика не була помилковою, не була в інтересах його амбіції, чи вигод, чи якихось інших особистих національних намірів. Бо який аргумент може бути перекональніше смерті? ...Не знаю, чи можновладці ще здібні почути цей зойк, відчути пересторогу? ...Це покаже майбутня національна політика Політбюро ВКП на Україні”.⁵⁹

Говорячи про “новий курс нацполітики”, Винниченко мав рацію, оскільки йшлося про згортання політики “коренізації” (а значить, і “українізації”). Саме це, зокрема, переконливо засвідчила робота об’єданого пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, який тривав з 18 по 22 листопада 1933 року. Цей пленум став не лише апофеозом політичної кампанії проти “скрипниківщини”, а й однозначно констатував в резолюції, що “в

⁵⁷ ЦДАГОУ, фонд 1, опис 1, справа 413, аркуш 34.

⁵⁸ ЦДАГОУ, фонд 1, опис 6, справа 284, аркуш 34.

⁵⁹ Володимир Винниченко про самогубство М.Хвильового і М.Скрипника. З неопублікованих записок В.Винниченка “Думки про себе на тім світі” // Сучасність, 1971, № 9, с. 14.

даний момент головна небезпека є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами”.⁶⁰

Об’єктом атаки під час проведення кампанії боротьби із "скрипниківщиною" став насамперед наркомат освіти та вся система культури, освіти та науки. За повідомленням Павла Постишева на згаданому листопадовому об’єднаному пленумі, “було вигнано понад двох тисяч осіб націоналістичних елементів з системи Наркомосу, понад 300 наукових та редакторських працівників. Тільки по 8 центральних радянських установах ми вибили понад 200 осіб націоналістів та білогвардійців, котрі займали посади завідуючих відділами, завідуючих секторами тощо”.⁶¹

Упродовж лише 1933 року в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами було замінено 100 % керівництва, у районних – 90 %. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4 тисячі вчителів були увільнені із шкіл України, як “класово-ворожі елементи”. Розширювалася мережа російських шкіл і класів. З 29 директорів педагогічних вузів звільнили 18, роботу втратили також 210 викладачів.⁶²

Справа не обмежилася лише сферою освіти. У 1933 році було прийнято новий “Український правопис”, який на відміну від попереднього наближував українську мову до російської. Це прийняття супроводжувалось пошуками націоналістів у Інституті наукової мови при ВУАН. Серйозно постраждала навіть ортодоксальна Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку Микола Скрипник очолював певний час. 14 січня 1934 року на зборах партійної організації ВУАМЛІНу виступив Павло Постишев, який закликав до “очищення” всіх наукових “фронтів” (філософського, економічного та ін.) від представників “українського націонал-фашизму”. І таке “очищення” активно розпочали. Не було сфери, в якій би не вели жорстоку боротьбу “націонал-ухильництва” чи “націоналізму”.

Наркомат юстиції, видавництво “Української радянської енциклопедії”, палата мір і вагів, кіновиробництво, музеї багатьох міст України, Київське історичне містечко (Лавра), бібліотеки УСРР (насамперед Всенародна бібліотека України), Геодезичне управління, державні курси українізації ім. К.Маркса, Інститут української культури ім. Д.І.Багалія, Інститут ім. Т.Г.Шевченка, Інститут радянського права у Харкові – ці та багато інших установ зазнали тотальної “чистки”.

Протягом всього 1933 року преса рясніла погромними статтями, в яких “пророблялися” Інститут філософії, Інститут історії ВУАМЛІН, Український науково-дослідний інститут педагогіки, Всеукраїнське товариство “Педагог – марксист” та інші установи. Не був обійдений увагою й “театральний фронт”. До постановки заборонили 200 “націоналістичних творів” і 20 “націоналістичних” перекладів⁶³ світової класики.⁶⁴

⁶⁰ Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об’єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В.Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях, 1933, №. 8-9, с. 267-268.

⁶¹ ЦДАГОУ, фонд 1, опис 1, справа 420, аркуші 141-142.

⁶² Г.В.Касьянов, В.М.Даниленко. Сталінізм і українська інтелігенція. (20–30-і роки). Київ, Либідь, 1991, с. 83-85.

⁶³ Насправді дуже важко логічно пояснити, що саме означає «націоналістичний переклад». Скоріше за все йшлося про те, що перекладачі вживали «скрипниківський» правопис.

Вже початок 1933 року ознаменувався першими арештами серед письменників. Погром українських письменників досяг такого розмаху, що 17 травня 1935 року Станіслав Косіор звернувся до Всеволода Балицького з проханням "роз'яснити" всім підвідомчим останньому органам, що всілякі арешти, обшуки та інші види репресій не можуть бути проведені без попередньої санкції секретарів ЦК КП(б)У. За неповними підрахунками, лише за період з грудня 1932 по травень 1937 року було репресовано 71 українського письменника.⁶⁵

Отже, кампанія проти "скрипниківщини" вилилась у широкомасштабний погром інтелектуальних сил в Україні. Було майже вщент знищено наслідки обмеженої і контрольованої самою більшовицькою владою політики "українізації".

“Чистка” партії

Події, пов'язані із голодом, змусили сталінське керівництво уважніше привитися до партії, до дій її членів за умов голоду. Не було, зокрема, забуте те, що певна частина (хоч і не значна) партійних і державних працівників прагнула “пом'якшити” політику центру, не допустити масового вимирання селян. Партійців за це карали ще у 1932 році, а у 1933 році було розпочато чергову “чистку” партії. Проходила вона не лише в УСРР, але тут мала свої особливості. У 1933 році вона відбувалась у Київській, Донецькій, Одеській, Вінницькій областях, а наступного, 1934 року – у Харківській, Дніпропетровській, Чернігівській областях і в Молдавській АСРР (Молдавія з 1924 року входила до складу УСРР). Прийом у партію тимчасово припинили. За даними, які Павло Постишев навів на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 року, із 120 тисяч членів і кандидатів у члени партії, які пройшли чистку, на 15 жовтня “вичистили” 27 500 осіб “класово ворожих, нестійких, таких, що розклалися, елементів”.⁶⁶

Більш повні дані про перебіг “чистки” містить доповідь секретаря ЦК КП(б)У Кирила Сухомлина на XII з'їзді КП(б)У у січні 1934 року. “Багатюща практика нашої роботи, – наполягав він, – яскраво підтверджувала геніальний аналіз товариша Сталіна, який він зробив на січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) щодо нових форм і методів ворожої підривної роботи “тихою сапою”, і особливо це помічалось, коли ми мали справу зі знахабнілими націоналістичними елементами... Це, звичайно, ускладнювало викриття їх”.⁶⁷

За даними Сухомлина, в Донецькій, Київській, Вінницькій та Одеській областях “чистку” пройшли 267 907 осіб, виключено з партії 51 713, або 19,3%.⁶⁸ Було дано і пояснення, за що саме виключали з партії: 23,1% - за “пасивне перебування в партії”, 21 % – за “порушення партійної і державної дисципліни”, «ворожі і класово чужі елементи» – 18 %.⁶⁹

Всього по КП(б)У, як зазначав у доповіді на XII з'їзді Кирило Сухомлин, за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104 458 осіб, з них виключено

⁶⁴ Г.В.Касьянов, В.М.Даниленко. Сталінізм і українська інтелігенція. (20–30-і роки), с. 86.

⁶⁵ Підрахунок здійснено за виданням: 3 порога смерті: Письменники України - жертви сталінських репресій. Київ, Радянський письменник, 1991.

⁶⁶ ЦДАГОУ, фонд 1, опис 1, справа 422, аркуш 13.

⁶⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18-23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. Харків, 1934, с. 231.

⁶⁸ Там само, с. 238.

⁶⁹ Там само.

39 017. Серед притягнутих до партвідповідальності 17 150 осіб кваліфікувались як «праві опортуністи, троцькісти, «ліваки», примиренці, націоналісти і націонал-ухильники». Саме таких 6 323 особи виключили з партії.⁷⁰

Під час «чистки», як під час Голодомору, влада знов вдається до політичного маневру. Коли почалося те, що в СРСР називали «перегинами», себто тотальні пошуки ворогів і необґрунтовані виключення з партії, керівництво віднесло все це на рахунок різноманітних «прихованих» ворогів. Наприклад, згаданий вже Кирило Сухомлин зазначав: «Хід чистки виявив, що класовий ворог і його агентура – праві опортуністи, троцькісти, націоналісти – намагались знизити значення і ефективність чистки, намагались організувати саботаж чистки, змови мовчання тощо... Треба також мати на увазі, що класовий ворог намагався і буде намагатися використати чистку для того, щоб, з одного боку, дискредитувати справжніх більшовиків, а з другого боку – всіма силами залишити свою агентуру в партії».⁷¹

Зрозуміло, що такого роду висновки (а їх робив не лише К.Сухомлин) відкривали можливості для подальшого нагнітання психозу всередині самої партії, для посилення атмосфери підозрілості.

На XII з'їзді КП(б)У політичним звітом виступив Павло Постишев. Свою доповідь він розпочав з характеристики особливостей класової боротьби і соціалістичного будівництва в період від XVI до XVII з'їзду ВКП(б). Постишев зазначав, що «більшовицький наступ по всьому фронту розгортався в умовах класової боротьби, яка не ослабляється, а, навпаки, безперервно загострюється, в умовах безперервного росту опору з боку решток розгромленого класового ворога». До «гострих моментів класової боротьби», зокрема, у доповіді було віднесено хлібозаготівельні кампанії 1931 і 1932 років, а також «шкідництво» у промисловості і на селі.⁷²

Розглядаючи погіршення стану із хлібозаготівлями у 1932 році, Постишев покладав провину за це на низових партійних і радянських працівників, за те, що їх методи керівництва «колгоспним сільським господарством лишилися майже ті самі, що і при одноосібному господарстві», а також за активізацію «шкідництва».⁷³ Формально у доповіді засуджувались репресивні методи у проведенні лінії на колективізацію і хлібозаготівлі (ці репресії списувались на рахунок «шкідників» і «націоналістичної контрреволюції»). Фактично доповідь орієнтувала на пошуки нових ворогів, на те, щоб щонайменший сумнів у вкрай жорстких, адміністративних методах керівництва сільським господарством розглядати як класове ворожий опір.

«Найсерйознішим розділом» доповіді Постишев назвав розділ, у якому йшлося про національну політику. В боротьбі КП(б)У за здійснення цієї політики належало «розрізняти два основні етапи: перший етап – від XI з'їзду КП(б)У до постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня і рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня⁷⁴ і другий етап – після цих історичних рішень».⁷⁵ Тим самим Постишев сигналізував,

⁷⁰ Там само, с. 230.

⁷¹ Там само, с. 240.

⁷² Там само, с. 153.

⁷³ Там само, с. 184.

⁷⁴ Відповідно 1932 і 1933 років.

⁷⁵ XII з'їзд КП(б)У. 18-23 січня 1934 р. Стенографічний звіт, с. 201.

що саме з його приїздом на Україну лінія КП(б)У у галузі національних відносин набула якісно нового змісту.

Посилаючись на висунуту Сталіним на XVI з'їзді ВКП(б) тезу про наявність у республіках «повзучих» ухилів у національному питанні, Павло Постишев підкреслював, що “цією своєю вказівкою товариш Сталін... кликав партію до боротьби з цими націоналістичними ухилами – агентурою класового ворога”, а КП(б)У не зробила висновків з цієї вказівки, хоча “мала кілька досить серйозних сигналів з боку націоналістичної контрреволюції, що активізувалась”.⁷⁶

Увертюра “великого терору”

Дійсні причини голоду полягали не в активізації українського націоналізму (в тому числі і в лавах КП(б)У), а в тій політиці, що її здійснювало сталінське керівництво, починаючи з колективізації. Тепер це керівництво скерувало ГПУ УСРР на нищення тих, хто відверто був незадоволений згаданою політикою, співчував або хоч якоюсь мірою прагнув допомогти селянам. Як правило, про це було відомо чекістам. З іншого боку, рішучі і безжалюгідні дії ГПУ були покликані мобілізувати тих, хто коливався (в партії та поза нею), запровадити більш жорстку дисципліну. Не випадково після “чистки” в КП(б)У найбільшу частку (38,4%) становили комуністи з партстажем з 1931 року, залишилося лише 8,2% тих, хто вступив у партію до 1920 р.⁷⁷ У 1933-1937 роках зменшилась на 3,5% і питома вага українців у КП(б)У.⁷⁸

Для сталінського режиму Голодомор став добрим уроком в сенсі “остаточного розв’язання” питання, що стосувалося українського націоналізму. Не випадково репресивний імпульс, спрямований проти тих, кому приписували націоналізм, не зійшов нанівець у 1934-1937 роках. Коли шукали “прихованих троцькістів”, здійснювали відомі етнічні операції, неодмінно йшлося і про “залишки” українських націоналістів, яких належало знаходити і карати.

Події, пов’язані з Голодомором, у багатьох українських інтелектуалів (у тих, зрозуміло, хто ще зберіг незалежність мислення) викликали почуття трагедії. Наприклад, письменник Аркадій Любченко згадував, що на Миколу Хвильового гнітюче враження зробило відрядження на село навесні 1933 року і він навіть заявляв: “Голод – явище свідомо організоване. Голод і розруха – хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою”.⁷⁹

Справа-формуляр на Хвильового (себто матеріали стеження за письменником) підтверджує, що побачене на селі стало важливим фактором у формуванні апокаліптичного настрою письменника.⁸⁰ Один з інформаторів зафіксував те, як Микола Куліш переказував свою розмову з Хвильовим за півтора місяці до самогубства останнього. «...Я запитував ХВИЛЬОВОГО, чим пояснити, що поки ХВИЛЬОВИЙ був «хвильовістом», він давав яскраві речі, а тепер одне «насіння». ХВИЛЬОВИЙ відповів – «логічно і розумом я перебудувався, а емоційно ні, і відчуваю, що ще не скоро перебудуюсь. Емоційно я ще колишній».

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Див.: Ю.І.Шаповал. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії, с. 157.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Цит. за: А. Любченко. Вибрані твори. Київ, Смолоскип, 1999, с. 423.

⁸⁰ Докладніше див.: Полювання на “Вальдшнепа”. Розсекречений Микола Хвильовий. Науково-документальне видання. Упорядник Ю.Шаповал. Київ: “Темпора”, 2009.

Тепер після поїздки на село ХВИЛЬОВИЙ нагадав мені цю розмову, сказавши, що нині ось те емоційне оволоділо ним понад усе інше...».⁸¹ Згадане “емоційне” – це, власне, і є жахливі враження від побаченого у виморених голодом українських селах. Все це, поза сумнівом, підсилювало суїцидний настрій Хвильового. 26 травня 1933 року, через 13 днів після трагедії, чекістський інформатор, передаючи коментарі щодо самогубства, цитує, зокрема, такі слова: «...У жахливій долі Хвильового відіграли роль не лише національні моменти, а й соціально-політичні – це і колективізація на Україні та її наслідки».⁸²

Самогубство Миколи Хвильового стало виразною формою протесту. Іншим його колегам, які розуміли справжні витоки голоду 1932-1933 років, режим не дав шансу навіть на таку – найстрашнішу – форму протесту. Їх заарештовували, вписували до таких «контрреволюційних організацій» як, наприклад, «Об'єднання українських націоналістів» (грудень 1934), «Контрреволюційна організація колишніх боротьбістів» (1935), «Антирадянська націоналістична організація колишніх боротьбістів» (1937) та інших. Кожна справа тягнула за собою арешти. За офіційними відомостями, в Україні було заарештовано у 1935 році 24 934 особи, у 1936 році – 15 717. У 1937 році – 159 573, у 1938 році – 108 006 осіб.⁸³ Під час «єжовщини» все зазвичай закінчувалось розстрілом.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що репресивна діяльність ГПУ УСРР у 1932-1934 роках мала багатофакторне значення. Насамперед це було придушення еventуального і реального спротиву селян хлібозаготівельній кампанії; важливим напрямком стала пряма участь чекістів у реkvізиційних заходах на селі; нарешті, чекісти, які планомірно і системно збирали інформацію про невдоволених жорсткою політикою режиму, окремо спрямували свої зусилля проти тих, на кого належало списати прорахунки влади, в першу чергу на «націоналістичну контрреволюцію». В такий спосіб «операція на селі» поступово переростала в «операцію» проти всього суспільства, яке належало остаточно упокорити і примусити не згадувати справжніх творців Голодомору.

⁸¹ ГДА СБУ, Київ, справа С-183, аркуш 115.

⁸² Там само, аркуш 129.

⁸³ Див.: А.Н.Яковлев. По мощам и елей. Москва, 1995, с. 180.